

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

ОЛЬГА НІКОЛЕНКО

(Полтава)

ЕПІЧНИЙ ПОГЛЯД М. ГОГОЛЯ В ПОВІСТІ «ТАРАС БУЛЬБА»

*Ключові слова: епос, жанровий зміст,
повість, традиція.*

Після виходу «Вечорів на хуторі біля Диканьки» на початку 1830-х років Микола Гоголь і його друг – історик та етнограф Михайло Максимович мали надію на спільну діяльність у Києві. Для цього М. Гоголю треба було обійняти посаду в Київському університеті на кафедрі історії та кафедрі словесності. 25 травня 1833 року Гоголь писав Пушкіну: «Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве... Там кончу я историю Украины и юга России и напишу всеобщую историю, которой, в настоящем виде ее, до сих пор, к сожалению, не только на Руси, но даже и в Европе нет» [5, с. 161]. М. Гоголю не судилося працювати в Києві, але образ України та її історичного минулого жив у його свідомості. З України М. Гоголь привіз у Петербург нові легенди, пісні, малоросійські історії.

Історичні студії, які він розпочав у Києві, продовжилися в Петербурзі. Відомо, що М. Гоголь викладав історію середніх віків на філологічному відділенні Санкт-Петербурзького університету в 1834-1835 рр. Хоча як викладач М. Гоголь не мав великого успіху серед студентів, чимало своїх лекцій з історії він згодом опублікував окремо, вони вплинули й на деякі його художні твори. В «Отчете по Санктпетербургскому учебному округу за 1835 год» повідомлялося, що ад'юнкт по кафедрі історії Гоголь-Яновський узявся написати історію середніх віків, яка буде складатися з 8 чи 9 томів і що перші три томи вийдуть наступного року, крім того, він готує до видання «Історію малоросіян» про дух і характер поезії слов'янських народів. Стаття «Погляд на утворення Малоросії» була задумана ним як початок великої праці про історію Малоросії. У статті «Про малоросійські народні пісні» М. Гоголь утверджував думку про те, що у фолькорі знайшла відбиток жива і яскрава історія народу.

В одній із лекцій, яку М. Гоголь читав у присутності О. Пушкіна та В. Жуковського, він говорив про великих митців, котрі поєднали в собі якості філософа, поета та історика. Саме такі поети, на думку М. Гоголя, «выпытали природу человека, проникли минувшее и прозрели будущее, которых глагол слышится всем народам», «они – великие жрецы», «ведатели глубины человеческого сердца» [7, с. 317]. Таким поетом з поглядом філософа та історика прагнув бути він сам.

Цікавим є лист М. Гоголя до М. Погодіна від 6 грудня 1835 року, в якому письменник відзначає ті зрушення, що відбулися в його свідомості за період викладання в університеті: «Я расплевался с университетом, и через месяц опять беззаботный козак.

Неузнанный я взошел на кафедру и неузнанный схожу с нее. Но в эти полтора года – годы моего бесславия, потому что общее мнение говорит, что я не за свое дело взялся, – в эти полтора года я много вынес оттуда и прибавил в сокровищницу души. Уже не детские мысли, не ограниченный прежний круг моих сведений, но высокие, исполненные истины и ужасающего величия мысли волновали меня...» [3, с. 230]. Звернімо увагу на словосполучення «беззаботный козак», воно не випадково з'явилося в листі М. Гоголя, адже саме тоді він активно цікавився історією українського козацтва.

Що ж відбулося за той період, поки М. Гоголь викладав в університеті? Чим поповнилася скарбниця його душі? І які високі думки й істини хвилювали його?.. Влітку 1834 року письменник повідомив М. Максимовичу: «Я тружусь как лошадь, чувствуя, что это последний год, но только не над казенною работою, т.е. не над лекциями, которые у нас до сих пор еще не начались, но над собственно своими вещами» [7, с. 319]. Через два місяці отримали цензурний дозвіл «Арабески», а ще через кілька тижнів – «Миргород». Отже, ці книги вийшли 1835 року, і всім стало зрозуміло, над чим так багато працював М. Гоголь і що так хвилювало його. Це був новий злет таланту митця.

До збірки «Миргород» 1835 року ввійшли повісті «Тарас Бульба», «Повість про те, як посварилися Иван Иванович з Иваном Нікіфоровичем», «Вій», «Старосвітські поміщики». Наприкінці березня 1835 року через міністра народної освіти Уварова М. Гоголь презентував «миргородські» повісті «Старосвітські поміщики» і «Тараса Бульбу» імператору Миколі I. Через деякий час (у 1837 р.) письменник попросив В. Жуковського знову звернути увагу царя саме на ці твори, що свідчить про те, якого великого значення надавав М. Гоголь цим повістям. Повісті викликали інтерес і в сучасників митця. Коли ще в лютому 1835 року до Петербурга приїхав М. Погодін, М. Гоголь познайомив його зі своїми новими збірками, а той із захопленням написав про них у журналі «Московский наблюдатель»: «На днях вы получите его Миргород и должны будете поклониться этим повестям, со всеми нашими повествователями без исключения, стихотворными и прозаическими. Вот рассказ, вот живость, вот поэзия, истина, мера! Вы прочтете там повесть «Старосветские помещики». Старик со старухою жили да были, кушали да пили, и умерли обыкновенною смертию, вот все ее содержание, но сердцем вашим овладеет такое уныние, когда вы закроете книгу... Прекрасная идиллия и элегия. А «Тарас Бульба»! Как описаны там козаки, казачки, их набеги, Запорожье, степи. Какое разнообразие! Какая поэзия! Какая верность в изображении характеров! Сколько смешного и сколько высокого, трагического! О! На горизонте русской словесности восходит новое светило, и я рад поклониться ему в числе первых» [8, с. 445]. М. Погодін відзначив у таланті М. Гоголя не тільки «живость», але й «меру», не тільки «смешное», але й «высокое», «трагическое», а саму повість «Тарас Бульба» називає «поэзией».

В. Белінський у статті «Про російську повість і повісті п. Гоголя» (1835) теж називає «Тараса Бульбу» епопеєю: «...эта дивная эпопея, написанная кистью смелою и широкою, этот резкий очерк героической жизни младенчествующего народа, эта огромная картина в тесных рамках, достойная Гомера. Бульба – герой, Бульба – человек с железным характером, железною волею: описывая подвиги его кровавой мести, автор возвышается до лиризма и в то же время делается драматиком в высочайшей степени, и все это не мешает ему по местам смешить вас своим героем» [4, с. 27].

Отже, вже сучасники помітили, що М. Гоголь навіть у першій редакції «Тараса Бульби» прагнув створити епічну поезію на зразок поем Гомера «Іліада» та «Одіссея» або на зразок середньовічного героїчного епосу (тут відчувається глибоке знання письменником середньовічної європейської історії, яку він викладав в університеті).

Пізніше, в 1842 році, була створена друга редакція «Тараса Бульби», але епічний погляд М. Гоголя тут не тільки не зникає, а й значно поглиблюється. Що ж вплинуло на це? Щоб зрозуміти причини повернення письменника до свого твору, треба згадати умови, за яких була переписана повість «Тарас Бульба».

Із червня 1842-го року розпочався найтриваліший період перебування М. Гоголя за кордоном. Після виходу першого тому «Мертвих душ» і неоднозначних відгуків про поему письменник знову прагнув потрапити в Рим, щоб продовжити своє творіння. Там він зустрічався із В. Жуковським, котрий, до речі, перекладав тоді «Одіссею» Гомера, і М. Гоголь прекрасно знав про це, деякий час живучи на квартирі поета-перекладача. Більше того – він розглядав і свою творчу діяльність як своєрідне змагання із В. Жуковським. У квартирі М. Гоголя і М. Язикова в Римі збиралися російські художники та літератори, котрі жили тоді в Італії. Серед них був Олександр Іванов, з яким Гоголя єднали духовні шукання. Приходив на ці зустрічі й Григорій Павлович Галаган (маєток Галаганів був розташований неподалік від Василівки). Г. Галаган із М. Гоголем обговорювали сучасний стан народу і суспільства. Разом із О. Смирновою-Россет Гоголь бував у майстерні художника О. Іванова, а також на віллі княгині З. Волконської в Римі, яку називали „малим Ватиканом”, оскільки господиня переймалася релігійними шуканнями, згодом вона перейшла в католицизм, в її домі бували представники духовенства, а також відомі культурні діячі того часу, в тому числі В. Жуковський, П. В'яземський, К. Брюллов і М. Гоголь. Одного разу на віллі З. Волконської було влаштовано читання п'єси Гоголя „Ревізор” на користь українського художника Івана Шаповалова, котрий потерпав від злиднів.

У Рим М. Гоголю надіслали брошуру К.С. Аксакова «Несколько слов о поэме Гоголя: Похождения Чичикова или Мертвые души» (1842). Костянтин Аксаков – син Сергія Аксакова, у маєтку якого в Абрамцево неподалік від Москви М. Гоголь любив бувати, там він читав «Мертві душі». Тісні зв'язки із сімейством Аксакових зігривали письменника у найтяжчі для нього роки. К. Аксаков із захопленням відгукнувся на перший том «Мертвих душ». І хоча його емоційний відгук сам М. Гоголь сприйняв досить стримано (він не любив, щоб його хвалили, до того ж твір був ще не завершений, тому зарано було давати остаточні оцінки), К. Аксаков мав рацію. Його батько Сергій Аксаков підтримав сина: «Вы знаете, милый друг, что я не допустил бы Константина печатать восторженный вздор; напротив, эта статья указывает истинную точку, с которой надобно смотреть на ваше творение...» [1, с. 159]. К. Аксаков писав про те, що в «Мертвих душах» простежується відродження «древнего эпического созерцания», а це означає – широту, багатогранність зображення. «В поэме Гоголя является нам тот древний, гомеровский эпос; в ней возникает вновь его важный характер, его достоинство и широкообъемлющий размер» [4, с. 40]. К. Аксаков відзначив, що в поемі «Мертві душі» виявилися деякі особливості «Іліади», зокрема порівняння будь-якого предмета чи явища із власним життям і життям читачів. Ці переходи робили епос Гомера напрочуд сучасним, такий напрям обрав і Гоголь. Крім того, К. Аксаков підкреслив по-

вноту й конкретність зображення дійсності. «Да, очень у немногих: только у Гомера и Шекспира мы встречаем то же; только Гомер, Шекспир и Гоголь обладают этой тайной искусства...» [4, с. 46]. Звісно, сучасник М. Гоголя значно перебільшував значення поеми письменника, але разом з тим він напрочуд точно зрозумів своєрідність художнього підходу митця в «Мертвих душах». К. Аксаков чітко визначив і витоки епічного погляду М. Гоголя в поемі «Мертві душі»: «Еще одно обстоятельство сопряжено с явлением Гоголя: он из Малороссии. Глубоко в ней лежащий, художественный ее характер высказывается в ее многочисленных, мягких звуками песнях, живых и нежных, округленных в своих размерах; не таков характер великорусской песни... Теперь, с Гоголем, обозначился художественный характер Малороссии, из ее прекрасных малороссийских песен, ее прекрасного художественного начала, возник наконец русский гений... новый элемент искусства втек широко в жизнь искусства в России» [4, с. 47].

Під час роботи над «Мертвими душами» в Римі М. Гоголь сів переписувати повість «Тарас Бульба». Історія про запорожців знову й знову хвилювала уяву митця, особливо коли він був віддалений від батьківщини. М. Гоголь перечитує українські пісні, зібрані Михайлом Максимовичем, „Історію русів” Г. Кониського, „Опис України” Боплана. Між «Мертвими душами» й «Тарасом Бульбою» існує глибокий внутрішній зв'язок. У них виявився епічний погляд М. Гоголя на дійсність, а тому ще сучасники, зокрема С. Аксаков, відзначили, що «Мертві душі» й «Тарас Бульба» продовжували традиції епічних поем Гомера і Данте й резонували між собою.

У 1842 році М. Гоголь переписав майже всю повість «Тарас Бульба», залишив він майже незмінною першу главу, яка дуже сподобалась ще в 1835 році О. Пушкіну, він назвав її гідною В. Скотта, маючи на увазі, що історія показана М. Гоголем «одомашненою» у побуті, сімейних стосунках, звичаях запорожців. Про перероблену повість «Тарас Бульба» В. Белінський писав: «Но зачем же забывают, что тот же Гоголь написал «Тараса Бульбу», поэму, герои и второстепенные действующие лица которой – характеры высоко трагические? И между тем видно, что поэма эта написана тою же рукою, которою писаны «Ревизор» и «Мертвые души». В ней является та особенность, которая принадлежит только таланту Гоголя» [6, с. 300]. Особливість, про яку йдеться у висловлюванні В. Белінського, гарно пояснив сам М. Гоголь в «Авторській сповіді» – це поєднання «сили сміху» й «ліричної сили».

Спробуємо поглянути на повість «Тарас Бульба» з позиції традицій давніх епічних поем. Широту, багатогранність, пластичність характерів, що виявилися в поемах Гомера, ми знайдемо і в повісті М. Гоголя. Крім того, для античного світосприйняття напрочуд важливим було зображення історії в її конкретності, матеріальності. Те саме виявляється і в гоголівському творі, який неначе «оживлює» історію в конкретних образах. Антична золота «міра», золота «середина» присутня в композиції повісті «Тарас Бульба», причому тут золотою «серединою» є Русь, віра, народ. Стосовно цих понять формуються оцінки вчинків героїв.

У повісті знаходимо й риси середньовічного героїчного епосу, зокрема епосу лицарського. У зображенні Андрія акцентовано лицарські мотиви. Його обличчя змальовано як «свежее, кипящее здоровьем и юностью, прекрасное лицо рыцаря». В образі Андрія підкреслюється морально-етичний компонент лицарства – служіння прекрасній дамі, заради якої він готовий на все. Мотиви лицарства простежуються і

в зображенні козаків-запорожців. Як і в герої середньовічного героїчного епосу, вони захищають свою землю й свою віру. Вся гама складних релігійних почуттів представлена в повісті «Тарас Бульба». Тема віри й боротьби за віру зближує повість із творами середньовічного героїчного епосу.

Утім, козаки уявляються М. Гоголю тепер уже не лише лицарями, а народом – прообразом тієї єдиної маси, якою б хотів бачити народ автор „Мертвих душ”. Якщо в „Мертвих душах” єдиним пророком і героєм, котрий збирає сили нації, є Гоголь, то в новій редакції „Тараса Бульби” цю роль бере на себе старий Тарас. Він не просто просить перед своїм смертним часом товаришів „погуляти хорошенько”, як він це робив раніше, але звертається до них неначе Нестор-літописець. У фіналі повісті, переписаному в Римі, Тарас у полум’ї вогнища кричить: «Постойте же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покори-лась ему!..» [2, с. 284]. Це був натяк на події 1612 року, коли перед загрозою польської навали і внутрішніх чвар Русь збрала нарешті сили й пішла на ворога. Саме всередині цієї доби, а точніше часу, що передував їй, бачить Гоголь тепер свого „Тараса Бульбу”.

У редакції „Миргорода” Тарас Бульба любив хорошу бійку, а в новій редакції він ставиться до слова, як до дії. Палкі промови Тараса – гімни на честь товариства, братства, гімни на честь широкої слов’янської душі – належать не стільки героєві, скільки самому М. Гоголю, котрий і на чужині серцем був із батьківщиною.

Тарас Бульба у збірці «Миргород» – тиран у сім’ї і тиран у війську, він їде на Січ, щоб відчутти свято бійки. В усьому проглядається нестримна пристрасть, любов до битви заради битви, стихія вільного гуляння. Новий Тарас у Гоголя – це той самий Тарас, але він уже набрався розуму, мудрості, у його сивій голові живе тепер досвід поколінь, до того ж він наділений автором великим красномовством. Він, як Ахілл у Гомера, звертається до свого війська. Таким уявлявся Ахілл сучасності М. Гоголю.

Разом з тим М. Гоголь не ідеалізує козаків. Він розуміє, що всі біди й негаразди Січі – від невлаштованості й відсутності порядку, від того, що козаки свавільні й нестримні, що вони не мали ще тієї монолітності, яка б могла з’єднати їх назавжди. Утім, Січ об’єднує почуття спільного лиха і спільного болю. А якщо народ має спільну мету, пише Гоголь, він – народ. Цією метою і переймається старий Тарас: «Так, стало быть, следует, чтобы про-падала даром козацкая сила, чтобы человек сгинул, как собака без доброго дела, чтобы ни отчизне, ни всему христианству не было без него никакой пользы? Так на что же мы живем, на какого черта мы живем?» [2, с. 282].

Цих слів не було в редакції „Миргорода”. Там про справу, що була б корисною для вітчизни й усього християнського світу, не було й мови. Там була війна, битва, переслідування татарина, помста ляхові. Там ідея слабо проглядала крізь хаос, і хаос був предметом захоплення. В новій редакції повісті „Тарас Бульба” цей хаос уже не тішить Гоголя. Він поетизує велику справу Січі – коли Січ перетворюється на єдину й розумну силу.

Гоголь вірить у чарівну, магічну силу слова, воно перетворює козаків, воно здатне зібрати розгублену масу й зробити її народом.

Військо мислить і говорить як одна людина. «И все, как будто сговорившись, мах-нули в одно время рукою... и все, что ни было старого и молодого, выпило за веру... И все козаки, до последнего в поле, выпили последний глоток» [2, с. 283].

Це єдине почуття змінює козаків, і воно робить із ними те, що не може з ними зробити ані жах, ані бажання поживи. Немає переживання, сильнішого за віру і за патріотизм, підкреслює Гоголь.

Історія, про яку розповідав Гоголь у редакції 1835 року, була історією сім'ї, доля Тараса і синів виставлялася на перший план. А в новій редакції з'являється ідея сім'ї-народу, недаремно козаки називають Тараса батьком, як Остап і Андрій. Уся Січ для козаків – одна велика сім'я, і в редакції 1842 року вона поповнюється новими іменами – Кукубенко, Степан Гуска, Бородатий, Балабан, Мосій Шило та інші. Якщо в першій редакції козаки-запорожці гинули на полі битви безіменними, то в новій редакції у кожного з'являється своє ім'я і кожному дається хвилина на останнє слово.

„Тарас Бульба” – найбільш історичний твір М. Гоголя. Письменник залишився вірним духу історії, поставивши в центрі оповіді народ. Але разом з тим це і дуже особистісний твір митця, бо в повість він вклав самого себе – кров роду Гоголів, які мали славне минуле, а потім стали поміщиками і священиками. Гоголь не мислив себе без історичної пам'яті, вона жила не тільки його натхнення, але і його дух. Тому автор відчуває себе кровно причетним до тих подій, про які йдеться у творі. І Гоголь бере на себе відповідальність і за те, що відбувається в сучасній історії, тому в „Мертвих душах” він мріє про нове відродження не тільки кожної окремої душі, а й про відродження нації.

Гоголь і сам не знав до кінця, до якого доленосного відкриття від дійде в результаті роботи над поемою „Мертві душі”. Утім, йому був зрозумілий загальний напрям, який читач відчув у „Тарасі Бульбі”, – це воскресіння й об'єднання народу заради великої мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков С.Т. Собр. соч.: В 3-х тт. / С.Т. Аксаков. – М. : Художественная литература, 1986. – Т. 3. – 480 с.
2. Гоголь Н. Избранное / Н. Гоголь. – М. : Просвещение, 1986. – 400 с.
3. Гоголь без глянца / [сост., вступ. ст. П. Фокина]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2008. – 430 с.
4. Гоголь в русской литературной критике: Антология. – М. : Фортуна ЭЛ, 2008. – С. 16-36.
5. Вересаев В.В. Гоголь в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников / В.В. Вересаев. – Х. : Прапор, 1990. – 680 с.
6. Золотусский И. Гоголь / И. Золотусский. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 484 с.
7. Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809-1845 / Ю. Манн. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 813 с.
8. Московский наблюдатель. – 1835. – Ч. 1. – Кн. 2. – 165 с.

Ольга Николенко

ЭПИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД Н. ГОГОЛЯ В ПОВЕСТИ «ТАРАС БУЛЬБА»

В статье рассматриваются эпические традиции, которые проявились в повести Н. Гоголя „Тарас Бульба”. Автор анализирует две редакции произведения – 1835 и 1842 годов, устанавливает сходство и отличие между ними, а также с античным и средневековым эпосом. Повесть Н. Гоголя „Тарас Бульба” исследуется в тесной взаимосвязи с поэмой „Мертвые души”. Основное внимание уделено идейно-образной структуре „Тараса Бульбы”, жанровому и стилевому содержанию повести.

Ключевые слова: эпос, жанровое содержание, повесть, традиция.

Olga Nikolenko

THE EPIC VIEW OF N.GOGOL IN THE STORY “TARAS BULBA”

The article deals with the epic traditions in “Taras Bulba” by N.Gogol. Two editions of this artistic work of 1835 and 1842 are analysed. The similarity and differences between two editions are studied as well as between ancient and Medieval epos. “Taras Bulba” by N.Gogol is studied in the comparison with “Dead Souls”. The main attention is paid to the images of “Taras Bulba” and the ganre and style of the artistic work.

Key words: epos, the content of ganre, story, tradition.

Одержано 5.02.2008 р., рекомендовано до друку 25.05.2009 р.